

YIRMİNCİ YÜZYIL BAŞLARINDA İSTANBUL HAYATI

(Princess Musbah Haydar)

Kemal ÇİÇEK

Eski İstanbul hayatı her zaman hepimizin merak konusu olmuş, bu konuda yazılan nadide eserler çoğumuzun kitaplıklarını süslemiştir. Osmanlı Devleti'nin ihtişamını düşünerek Osmanlı halkının günlük hayatım hayal etmek, bizi her zaman geçmişe özlem duymağa sevk etmiştir. Bu özlem dolayısıyla olacak ki Osmanlıda günlük hayatı yansıtan bazı tiyatro oyunları halkımızca çok beğenilmiş ve alkışlanmıştır. Ama bu oyunların gerçek hayatı ne kadar yansıttığı merak konusudur. Şu da bir gerçek ki o zamanki günlük hayatı anlatan eserler bizde oldukça azdır ve çoğu üçüncü şahısların kaleminden yazılmıştır. Sadece hayatı olduğu gibi yazmak bizim münevverlerimize pek ilginç gelmemiş olacak ki bu tür eserleri pek az bulabiliyoruz.

İşte Prenses Musbah Haydar'ın 1944'de İngiltere'de İngilizce basılan "Arabesque" adlı kitabı bize İstanbul'da yüzyılın başlarındaki hayatı birinci ağızdan hem de bir prensesin gördüğü şekilde anlatması bakımından çok ilginç bir kitap "Şerife" Musbah (Peygamberimiz S.A.V soyundan gelen kadınlara verilen ünvan) kitabının önsözünde gerçekleri gördüğü gibi yazdığını şu satırlarla ifade ediyor: "Bu kitap sadece çocukluğumun ve kızlığımın bir hikâyesi değil aynı zamanda şimdi tarih olmuş bir dönemin kronolojisidir." Gerçekten de kitabın tümünde şahid olduğu, müşahede ettiği İstanbul hayatını samimi bir şekilde, bir "saraylı" gözüyle anlatmağa çalışıyor. Prenses Musbah böylece sadece o dönemin sosyal hayatına ışık tutmakla kalmıyor babası, Mekke şerifi Haydar'ın devlet adamlarıyla olan ilişkilerini, onlarla sohbetlerini, aileden duyduğu şekilde yazmakla bize birinci derecede bir kaynak kazandırıyor. Kitap Musbah'ın deyimiyle "kendi gördüğü ve hatırladığı" şekilde yazılmış. İnsan okudukça sadece İstanbul'un muhteşemliğini, güzelliğini ve şehir burjuvazisi olarak tanımlıyor. Moore özellikle toprak sahibi bu imtiyazlı gurupla ilgileniyor ve bu sınıfın diğer münasebetlerini inceliyor bu sınıf kimlerle ittifak kurdu ve bu ittifakın gerçek şekli nasıl idi? Moore'a göre aristokratik yönetim ile parlamenter demokrasi uyuşmaz, çünkü köylü sınıfın sıkı kontrol altında tutulması güçlü baskı tekniklerini gerektirir. Öte yandan, halkın büyük bir çoğunluğunu orta sınıfın oluşturduğu kapitalist (ekonomik) rejimlerde parlamenter demokrasinin bazı şekilleri görülebilir. "Hürriyet" ve "fırsat" (opportunity) gibi potansiyel tüketicileri etkileyecek faktörlerin gerektiği bu tür bir ekonomide halkı sıkı kontrol altında tutacak apparatuslara gerek kalmaz. Çünkü Moore toplumları "endüstri devrimine maruz kalanlar ve "parlamenter demokrasi"ye dönüşenler

şeklinde tanımlıyor. Ayrıca geleneksel olarak zirai yapıya sahip olmuş imparatorlukların ise komünist devletler olduklarını söylüyor.

Bu özetten de anlaşılacağı gibi Moore'nin teorisi Ortadoğu için geçerli değil, çünkü Ortadoğu tamamen değişik bir düzene sahip. O halde diyor Gerber Osmanlı İmparatorluğu da Rusya ve Çin gibi toprağa dayalı bürokratik bir imparatorluk (an agrarian bureaucratic empire) olduğu halde niçin bir "köylü" devrimiyle (qasant revölütıon) devrilmedi? Gerber bunun tersine 20.yy.da Ortadoğu'da askeri cuntalar ve idarelerin yönetimi ele geçirdiklerini belirterek, Türkiye ve Lübnan da ise bir tür parlamenter demokrasinin geliştiğini söylüyor. Bu sorulara Gerber Moore'un teorisinin Ortadoğu için geçerli olmadığını göz önüne alarak fakat onun metodunun bölgeye uygulanabileceğini savunarak cevap arıyor.

Gerber Osmanlıda "köylü devriminin" gerçekleşmemesini 1858'den önce Osmanlı devletinde uygulanan toprak rejimine bağlıyor. Bursa şer'iyeye sicillerini inceleyip toprak dağılımını tespit ettikten sonra Bursa yöresinde "büyük toprak" sahiplerinin görülmediğini ortaya çıkarıyor. Ayrıca bu bölgedeki çiftliklerin çoğunluğunun şehir sakinlerinden özellikle ulema ve diğer memur sınıflara ait olduğunu ve çiftliklerin sayısının 17. yüzyıldan itibaren arttığını tesbit ediyor

4. bölüme çiftlik sayısındaki bu artışın eski zirai rejimin (timar sistemi) çöküşü sebebiyle mi yoksa "iltizam" sistemine geçişle mi ortaya çıktığı sorusuyla başlayan Gerber, daha evvelki çalışmaların mültezimlerin ve diğer devlet memurları ile ayanların kendilerine iltizam edilen toprakları daha sonra özel mülklere dönüştürmeleri sonucunda Osmanlı devletinin "yan bürokratik" ve "yan feodal" bir devlete dönüştüğünü iddia ettiklerini belirterek bu yaklaşımın Balkanlar için doğru olmasına rağmen Anadolu için tam böyle olmadığını savunuyor. Bursa sicillerinden çıkarttığı sonuçlara dayanarak Bursa'da (ki ona göre Anadolu'yu temsil ediyor) durumun başka olduğunu belirtiyor. (Bkz:3.bölüm s.19-43). 16. 17 ve 18.inci yüzyıllardaki zirai gelişmeleri fetva koleksiyonlarını da kullanarak tespit eden Gerber, sonuçta 1600-1858 arasında Osmanlılarda büyük toprak sahipliğine dönüşüme sebep olabilecek bir sistem olmadığını iddia ediyor.

Gerber Doğu Anadolu'nun durumunun farklı olabileceğini vurguladıktan sonra köylü devriminin ortaya çıkmamasının sebebini, diğer tarihi imparatorluklardan apayrı olarak, Osmanlı zirai ve politik sisteminin rejiminin "liberal" karakterine bağlıyor. Gerber'e göre şimdiye kadar önemsenmeyen bu liberalizm "küçük toprak sahipliği" ve "bağımsız köyler" sayesinde Osmanlılarda bir toprak aristokrasisinin ortaya çıkmasına mani oluyor.

Gerber'e göre Osmanlılarda ancak 1858'de "Arazi Kanunnamesi"nin yürürlüğe girmesiyle beraber "alanded élite" (toprak sınıfı) oluşmaya başlıyor, ancak bu bazı bölgelerle sınırlı kalıyor (bkz. Bölüm 5. s.67 vd). Ama bu sınıf Rusya ve Çin'deki sınıf gibi zulmeden, köylüler üzerinde baskı kuran bir sınıf olmadığı için isyanı doğuracak şartlar oluşmuyor. Ayrıca Anadolu'da toprağın küçük toprak sahibi köylüler elinde olması Gerber'e göre sermayenin Japonya'da olduğu gibi endüstrileşmeye dönüşmesini önüyor (s.90). Bu sebeplerin yanında ordunun Rusya ve Çin'deki gibi tarihi ve kültürel olarak toprak sınıfına bağlı olmaması bölgede 1858'den sonra ortaya çıkan bu "sınırlı sınıflı topluma" rağmen (-ki bunu Gerber Türkiye, Irak, Suriye ve Mısır'ı birbiriyle karşılaştırarak inceliyor) ileriki yıllarda bir ayaklanma ve sosyal patlamanın ortaya çıkmasını imkân dışı bırakıyor (Bölüm 6-7 ss.91-179).

Bu bölümün sonunda Gerber bölgede komünizmin yerleşmemesinin sebeplerini izah ediyor. O'na göre bunun önemli bir sebebi 19. yy.ın ortalarına kadar bölgede önemli bir toprak meselesi olmamasıdır ve bu bir köylü devriminin ortaya çıkmasını önlemiştir. Yine Gerber Türkiye ve Lübnan'da görülen bir tür "parlementer demokrasi" yi de "rural aristocracy" ve "Landed upper class"run olmamasına bağlıyor ve bunun demokrasinin gelişmesinde rol oynadığını belirtiyor. Tezine örnek olarak da Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'de yönetime asil toprak sahibi gurubunun eksikliği sayesinde batıcı, Lark ve yenilikçi "bürokratik burjuvazilerin geldiğini savunuyor.

Kitabı bir bütün olarak değerlendirirsek, Gerber'in Osmanlı toprak rejiminin bugünkü Ortadoğu'nun sosyo-politik yapısına tesirlerini inceleme ve tartışma denemesini oldukça ilginç ve cesur bulduğumuzu belirtmek istiyorum. Her gün hepimizin tartıştığı bu "sıcak mevzuu" çok azımız bir kitapta tartışabilirdi. Kitap bize şer'iyecilerin kullanılması bakımından güzel bir örnek olduğu gibi bölge (Bursa) hakkında da zengin arşiv malzemesi kazandırıyor.

Ancak Gerber'in konuyu tartışmak için niçin Bursa'yı seçtiğini merak ediyoruz. Yazarın Bursa üzerindeki tecrübesini bir yana bırakırsak-ki bu seçimde önemli bir rol oynamış görülüyor-kitapta bu ilin seçilmesinin gerekçelerine dair çok az bilgiye rastlıyoruz. Gerber Bursa'nın zengin arşiv malzemesine sahip olduğunu ve bunun seçim için önemli bir gerekçe olduğunu belirtiyor. Ancak gerçekten Bursa Gerber'in söylediği gibi Anadolu'yu temsil eden tipik bir il mi? Başka bir deyişle Bursa için alınan sonuçlar Anadolu için de geçerli midir?

Bizce bu soruya cevap verebilmek için Gerber'in Anadolu şehirleri için yazılmış-ki son yıllarda sayılan bayağı arttı. Monografileri daha iyi tetkik etmesi gerekirdi. Mesela malikâne-divani sisteminin yaygın olduğu bölgelerimizde Gerber'in sonuçları ne kadar geçerlidir? Yine Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki büyük toprak sahipleri Gerber'in tartışmasında nasıl bir yer tutuyor. Bizce Gerber'in Türkiye'de komünizmin yerleşmemesi veya Türkiye ve Lübnan'da bir

tür "parlemonter demokrasî"nin görölmesi üzerine yaptığı tartışmalarda oldukça zayıf ve ikna edici değil. Bize göre Gerber "istisnalar"a çok fazla yer veriyor. Irak'ta kısa süre görölen komünizmin izahı ile İngiltere'de "Ekim devriminin" gerçekteşmemesini izahında olduğu gibi. Gerber'in bu son konudaki satırları sanırız ne demek istediğimizi açıkça göstermeye yeterli olur: "İngiltere'de endüstri devriminin ortaya çıkması tamamen İngiltere'nin tarihinden kaynaklanan bu ülkeye özgü faktörlere bağlıdır. Kıta (Avrupa) ülkeleri sadece bunu taklid etmişlerdir." Yine Gerber'e göre hiçbirî üçüncü dünya ülkesinde (Japonya hariç) böyle bir devrimin oluşmaması tamamen İngiltere'nin sömürgeci siyaseti sebebiyledir. Çünkü bu devletlerin hiçbirisi bu devrimi gerçekteştirebilecek kadar İngiltere'den "bağımsız" değildi (bkz.s.181).

Acaba Ortadoğu'da komünizmin yerleşememesinde İslâmiyet'in hiç etkisi yok mudur? Gerber bu konuya hiç yer vermiyor Bu ilginç çalışmasından dolayı kendisini kutluyoruz.

Not: Başlık İstanbul Hayatı olsa da konu çok farklı, ama ilginç bir analiz.

Kaynak: Kemal Çiçek, Yirminci Yüzyıl İstanbul Hayatı, Türk Dünyası Tarih Dergisi, Ağustos 1991, s.57-61.